

De slechte woon- en arbeidsomstandigheden, vrouwen- en kinderarbeid en massale werkloosheid in het laatste kwart van de 19de eeuw werden aangeduid met de term 'sociale kwestie'.

1 'De man een werktuig'

De sociale kwestie

Priester Alfons Ariëns kwam eind 19de eeuw vaak over de vloer bij arbeiders uit de Enschedese volksbuurten Krim en Sebastopol. 'Och, wat verschrikkelijk! Ze klossen 's morgens al voor zessen naar de fabriek en sjokken 's avonds pas rond achten terug, om daarna nog – zo lang als ze kunnen – op hun eigen stuk land te werken. Kinderen gaan mee. Als schimmen lopen ze achter hun ouders aan, de slaap nog uit hun ogen wrijvend. Zeventig uur per week werken mannen, vrouwen en kinderen in een slecht verlicht en geventileerd hol. [...] De werkman is geen medewerker. Het is een werktuig!' Voorman Gerrit Bennink, ooit zelf 'werkman der fabriek', totdat de weverij waar hij werkte afbrandde en hij van vier hoog naar beneden moest springen: 'Pas toen ik mijn rug brak realiseerde ik mij hoe beklagenswaardig de toestand van de volwassen slaven en slavinnen in de 'Twentse hel' is.'

Die hel betekende, in de textiel én andere sectoren, onder andere: onvoldoende voeding, lange werkdagen (Haagse bakkersknechts werkten in 1870 maar liefst 100 uur per week), slechte huisvesting – die 'niet zelden ten achter stonden bij de huisvesting welke dieren genoten', aldus een commissie van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs – en een lage levensverwachting. Glasslijpers uit de beruchte Maastrichtse aardewerkfabrieken van Petrus Regout werden gemiddeld niet ouder dan 30 jaar. De fabrikant zelf weet dit overigens aan 'hun uitpattingen, niet aan de schadelijkheid van den arbeid.'

De slechte woon- en arbeidsomstandigheden, vrouwen- en kinderarbeid en massale werkloosheid in het laatste kwart van de 19de eeuw werden aangeduid met de term 'sociale kwestie'. Over hoe die het beste kon worden aangepakt, woedde volop discussie. De gedachte dat Nederland lering kon trekken uit buitenlandse ontwikkelingen speelde daarin een belangrijke rol. Net als het besef dat het industrialisatieproces in Nederland nog niet tot die sociale polarisatie had geleid die zo kenmerkend was voor andere

landen. De sociale kwestie resulteerde in scherpe debatten. Enerzijds groeide het besef dat de arbeidsomstandigheden veelal zeer slecht waren en dat nieuwe wetgeving onvermijdelijk was. Anderzijds kon men het niet eens worden over de meest wenselijke maatregelen, waardoor deze lange tijd uitbleven.

Praktische initiatieven om de arbeidsomstandigheden te verbeteren, kwamen vooral van sociaal bewogen ondernemers zoals Jacques van Marken (1845-1906; Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek, Delft) en Dirk Willem Stork (1855-1928; machinefabriek Gebroeders Stork & Co, Hengelo). Ondernemers met vooruitstrevende opvattingen die een prominente rol speelden in het debat over de sociale kwestie. Dirk Willem Stork in 1890: 'Mijn werknemers laat ik tien uur per dag werken en bij voorkeur niet 's avonds of op zondag. Dat is iets te veel van het goede.'

Van Marken schreef al in 1869: 'De arbeidersquaestie is op het ogenblik, naar het mij voorkomt, het gewigtigste sociale vraagpunt'. Van Marken vond het de taak van een werkgever verbeteringen voor het personeel tot stand te brengen en werknemers in de winst van zijn fabriek te laten delen. Hij geloofde in de betekenis en kracht van samenwerking. In 1878 richtte Van Marken als eerste in Nederland een ondernemingsraad op. Hij voerde werktijdverkorting en vrije dagen in en kwam met een ziekenfonds, pensioenregeling en ongevallenverzekering voor de werknemers. En tenslotte verzorgde hij ook nog de huisvesting van zijn personeel.

Behalve levensbeschouwelijke overwegingen, speelden bij ondernemers als Van Marken en Stork ongetwijfeld ook bedrijfseconomische argumenten een rol. Zij leidden bedrijven die op technisch gebied vooropliepen en om die reden belang hadden bij het aantrekken en vasthouden van vakbekwame arbeiders. Veiliger arbeidsomstandigheden moesten ongelukken voorkomen – goed voor de arbeidsproductiviteit. Toch kenden initiatieven zoals die van Stork en Van Marken ook beperkingen. Hun voorzieningen waren gunsten en dekten bestaansrisico's slechts ten dele af. En als de bedrijfswinsten terugliepen, merkten arbeiders dit nog altijd als eerste. Voor een werkelijk effectieve aanpak waren andere oplossingen nodig. De aandacht richtte zich steeds meer op wetgeving door de overheid.

AGNETAPARK

Vlakbij de gistfabriek bouwde Jacques van Marken in Delft een woonwijk voor de werknemers: Agnetapark, vernoemd naar zijn vrouw. De 'arbeiderskolonie' met z'n slingerende stratenpatroon en waterpartijen werd door architect Louis Paul Zocher ontworpen. Agnetapark was

in 1884 voltooid. In de eerste decennia van de 20ste eeuw bouwden steeds meer (sociaal bewogen) werkgevers zogeheten fabrieksdorpen. Bekende voorbeelden zijn Philipsdorp, Batadorp, Heveadorp (alle drie vernoemd naar de werkgever), Heijplaat

(Rotterdam, RDM), het rode dorp (Vlissingen, scheepswerf de Schelde), 't Lansink (Hengelo, Stork) en Elinkwijk (Utrecht, Werkspoor en DEMKA). In het zuiden van Limburg bouwden de Staatsmijnen en particuliere mijnexploitanten fabrieksdorpen voor de mijnwerkers.

